

Romano džaniben

časopis romistických studií | 21. ročník | **1/2014**

Prameny ke studiu *caló* a dalších iberských pararomštin²

Abstract

The paper provides a chronological overview of the accessible sources on the Iberian Para-Romani varieties. It focuses first of all on their contribution, originality and reliability.

Keywords

Iberian Para-Romani varieties, Caló, Errumantxela, Basque Para-Romani, Catalanian Romani, lexicons, overview of sources, lexicography

¹ Mgr. et Mgr. Zuzana Krinková, Ph. D. je odbornou asistentkou na Ústavu románských studií FFUK.
E-mail: zuceng@gmail.com

² Tento příspěvek je přepracovanou kapitolou nevydané disertační práce *Vzájemné ovlivňování romštiny, španělštiny a dalších jazyků Pyrenejského poloostrova* (Krinková, 2013).

Úvod do problematiky

Tento článek přehledového a informativního charakteru byl napsán především proto, že souborná monografie věnovaná výlučně lingvistickému studiu iberských variant romštiny (nebo alespoň jedné z nich) dosud neexistuje a případného zájemce o studium těchto variant zaskočí nejen velmi obtížná dostupnost většiny pramenů (vyjma některých slovníků *caló*³, které však neposkytují pravdivý obraz jazyka), ale i jejich různorodá kvalita. Studium iberských pararomštin⁴ (a především *caló*) má specifickou historii, jejíž rámcová znalost poskytne čtenáři lepší orientaci v pramenech.

Studium iberských variant romštiny, jak dále uvidíme, má samo o sobě poměrně dlouhou tradici. Na tomto místě je však třeba zdůraznit, že charakter i počet pramenů vztahujících se ke katalánské, baskické (a případně též brazilské) pararomštině se od základu velmi liší od pramenů pojednávajících o španělském (zejm. jihošpanělském) *caló*. Zatímco svědectví o katalánské a baskické romštině (či její smíšené formě – pararomštině) jsou nečetná, o španělském *caló* pojednává tak velké množství slovníků a jiných publikací, že je velmi obtížné se v nich orientovat. Tato díla navíc bohužel často nejsou ani původní, ani věrohodná.

To však neplatí o nejstarších svědectvích, která jsou sice ojedinělá, avšak velmi cenná. Dá se říci, že do kategorie starých pramenů spadají všechna díla až do čtyřicátých let 19. století, kdy anglický dobrodruh, cestovatel a misionář George Borrow sepsal své dílo o španělských *Gitanos*⁵. Přestože byly Borrowovy postupy později kritizovány jako nevědecké, je třeba uznat jeho nebývalou horlivost, s níž se *caló* zabýval a která ho vedla nejen ke studiu stávajících pramenů, ale také k terénnímu výzkumu a k Romům, mezi nimiž se těšil velké úctě a oblibě jako *don Jorgito el Inglés*. Jeho přínos je tedy – s určitými dílčími výhradami – zcela zásadní.

Dílo George Borrowa přispělo do značné míry k tomu, že se ve Španělsku objevilo velké nadšení pro některé aspekty romské kultury. V polovině 19. století se zrodila móda tzv. flamenquismu.⁶ Flamenco bylo jedním z nejvýraznějších rysů romské kultury a spolu s jeho vzestupem se také zvýšil zájem o jazyk španělských

3 *Caló* – smíšený jazyk romštiny a španělštiny (též španělská pararomština). Patří do skupiny tzv. iberských pararomštin spolu s katalánskou, baskickou a brazilskou pararomštinou.

4 Pod termínem pararomština se rozumí smíšený jazykový útvar, jehož slovní zásoba je převážně romská, zatímco gramatika pochází převážně z majoritního jazyka.

5 *The Zincoli* (1841).

6 Kořeny flamenquismu sahají až do konce 18. století, kdy andaluská šlechta začíná nejen vyhledávat společnost *gitanů* a jejich specifický umělecký projev, ale imituje i životní styl lidových vrstev. Vzniká tzv. *majeza* (*majo*, 'fešák, frajer'), módní vlna, která brzy zachvátí zbytek Španělska. Andaluský lidový prvek tak pronikl do mnoha sfér lidského života: do mluvy, gest, oblékání, zábavy. Především Madridané, královský dvůr nevyjímaje, docházeli na hudebně-taneční představení flamenca nebo na oblíbené kostumbristické hry, oblečení do andaluských krojů. Imitace andaluského dialektu a cikánské mluvy však nepatřila jen na jeviště, ale stala se společensky nezbytnou pózou, díky níž ještě dnes obsahuje hovorová i literární španělština – imitující *flamenquismo* či hovorový jazyk – významný počet slov romského původu.

gitanos. Od poloviny 19. století se tak objevuje záplava slovníků *caló* zpracovaných vesměs nadšenci a příznivci flamenca bez filologického vzdělání. Slovníky ve své převážné většině vycházejí z Borrowova díla, nejsou založeny na terénním výzkumu a nepřinášejí nic nového. Navíc od sebe autoři často doslova opisují. Do slovníků jsou ke všemu čím dál častěji zařazována slova ze španělského argotu a slova uměle vytvořená. Publikace neoriginálních děl založených na kompilaci a opisování bohužel pokračuje po celé 20. století až do současnosti.

Novodobý vědecký zájem o studium *caló* a dalších iberských (para)romštin začal paradoxně za hranicemi Španělska již v 19. století: díla Paula Bataillarda se datují do třicátých let 19. století, četná svědectví o baskické pararomštině 19. století pocházejí z per francouzských, článek o španělském *caló* se objevuje také v prvním čísle právě založeného prvního romistického časopisu *Journal of Gypsy Lore Society* v roce 1889. Do něj přispěl i brněnský Němec Rudolf von Sowa článkem o romštině v Brazílii, z roku 1892 pochází německy psaný článek o vlivu španělštiny na *caló* od A. Kellera, roku 1897 se objevuje další německý článek o katalánských Romech od Rudolfa von Sowy. Ve 20. století pokračoval v linii zájmu o iberskou romštinu např. německý filolog Max Leopold Wagner (1937) či anglikánský kněz a znalec romštiny Frederick George Ackersley (1915, 1929), v současnosti jsou to především uznávaní lingvisté Norbert Boretzky, romista působící na univerzitě v německé Bochumi, a Peter Bakker, specialista na jazykový kontakt, působící v současnosti na univerzitě v dánském Aarhusu. Ve Španělsku se vědecký přístup ke studiu *caló* objevuje až počátkem padesátých let 20. století v dnes již klasických studiích Carlose Claverii o španělských *gitanismech* a soudobém *caló* (*Estudios sobre los gitanismos del español*, 1951.) Ze současných španělských lingvistů se výzkumem španělské a katalánské pararomštiny zabývá především indoeuropeista Ignasi-Xavier Adiego Lajara z Barcelonské univerzity.

Jistou výpovědní hodnotu mají i díla pojednávající o argotech, ať již moderních, tak o starošpanělské *germaníi*, s níž bylo *caló* často směřováno.⁷ Na tato díla odkazují v jiném článku.⁸

Přehled pramenů

Jak již bylo řečeno, tento článek si klade za cíl stručně popsat a charakterizovat hlavní primární prameny ke studiu *caló* a dalších iberských (para)romštin. Při vý-

⁷ Jedná se např. o dílo Luise Bessese (1905). Bessesův slovník stál, jak uvádí Buzek (2010: 30-31), na počátku období velké popularity slovníků španělského argotu, které trvalo po celé 20. století. Besses zahrnuje do svého slovníku kromě slov z *caló* také španělské výrazy lidové, vulgární apod. Prameny, ze kterých čerpal, Besses necituje, a dosud je tedy přesně neznáme.

⁸ Krinková (2012: 55-73).

čtu slovníků⁹ *caló* vycházím jednak z nedávné španělsky psané monografie lexikografického charakteru¹⁰ *Historia crítica de la lexicografía gitano-española* (Buzek, 2011)¹¹, z článků od jiných autorů a z vlastní zkušenosti s těmito slovníky. Informace o mnohem méně početných pramenech ke katalánské (para)romštině přejímám zejména z Ackerleyho (1915) a Adiega (2004, 2012a), v oddílu o pramenech k baskické pararomštině vycházím především z Ackerleyho (1929) a Bakkera (1991), není-li uvedeno jinak.

Článek poskytne přehled na bázi chronologického řazení primárních děl (v některých případech dle data napsání, nikoli vydání)¹² a zaměří se především na jejich přínosnost a originalitu z hlediska představeného jazykového materiálu. Jedná se především o slovníky a glosáře, sporadicky však budou zmíněna i jiná díla. Přehled všech primárních i sekundárních pramenů citovaných v článku nalezne čtenář v závěrečné bibliografii.

1. Prameny ke studiu *caló*

1.1 Nejstarší díla

Již v nejstarších pramenech, které vypovídají o přítomnosti Romů ve Španělsku, tedy v kronikách a královských nařízeních, je bez bližších informací zmiňována existence zvláštní řeči „Egyptanů“. V literatuře zlatého věku se postavy *gitanos* vyjadřují plynně španělsky, z čehož bývá vyvozováno, že byli dokonale bilingvní a užívali romštinu pouze tajně v rámci své skupiny.

Za nejstarší dokumentaci romštiny na území Španělska by mohly být považovány výrazy objevující se v ústech dvou romských postav v krátké hře s biblickou tematikou *Aucto del finamiento de Jacob* obsažené v kodexu *Códice de Autos viejos* datovaného do druhé poloviny 16. století, na který poprvé letmo upozornil

9 Výčet pramenů lexikografického charakteru není samozřejmě vyčerpávající, zvláště co se týká různých stručných slovníčků a heslářů zahrnutých v rámci obsáhlejších děl s tematikou vztahující se k *gitanos*, flamencu, folkloru atd.

10 Jedná se o práci převážně lexikografického charakteru. Najdeme v ní životopisné poznámky o autorech slovníků, případně zmínky o okolnostech jejich vzniku, popis struktury slovníků, jako je vnější vzhled, řazení a zpracování hesel. Autor se zaměřuje také na uživatelskou použitelnost jednotlivých slovníků, upozorňuje na jejich nedostatky apod.

11 Slovníky z druhé poloviny 19. století a 20. století, které Buzek označuje jako neoriginální, plagiátorská díla (viz dále v textu), jsem do přehledu rovněž zařadila, nicméně sama jsem s nimi nepracovala a informace o nich čerpám výhradně z Buzka.

12 Buzek (2011) rozděluje ve své lexikograficky orientované monografii prameny ke *caló* následovně: 1) slovníky či soupisy slov napsané před vydáním díla G. Borrowa, 2) dílo G. Borrowa, které je obecně považováno za velký mezník v romsko-španělské lexikografii, 3) dílo po Borrowovi, často jím inspirované, 4) slovníky či soupisy *caló* z 20. a 21. století, 5) glosáře a slovníčky *caló* obsažené v jiných publikacích (didaktických příručkách, člancích apod.), 6) glosáře a slovníčky *caló* obsažené v literárních dílech, 7) slovníky dostupné online. O online slovnících nebudu v tomto článku pojednávat. Jak konstatuje i Buzek (2011: 266), tyto slovníky nemají žádnou dokumentární hodnotu.

C. Clavería (1953: 76). Adiego (2013) určuje jeho nejpozdější dataci k roku 1575. Ve hře se objevuje scénka, v níž se romský pár snaží obelstít pastýře. Autor zde použil několik vět ve flektivní romštině v rozhovoru páru mezi sebou a posléze několik romských slov zasazených do španělských vět, když žena mluví s pastýřem. Romské věty se však dají jen obtížně interpretovat, Adiego se proto domnívá, že autor byl pravděpodobně spíš jen povrchně obeznámen s romštinou. Španělština v ústech těchto postav vykazuje tzv. *ceceo*¹³, fenomén typický pro mluvu postav *gitanos* v dobových literárních dílech. Hra pravděpodobně vznikla v Seville.

Za jeden z nejstarších iberských pramenů se často považuje romsko-latinský překlad 71 slov, publikovaný v roce 1597 v díle holandského učenice Bonaventury Vulcania *De literis et lingua Getarum siue Gothorum*, známý jako *Léxico de Scaliger* nebo *Vocabulario de Vulcanius*. Není známo, zda tento slovník vznikl na území Španělska nebo jižní Francie, pravděpodobně však v prostředí taverny vzhledem k množství výrazů spojených s pitím. Slovník obsahuje informace o výslovnosti sibilant a afrikát, které autor přirovnává ke španělským: „*Chor ,Barba' hic ch pronuntiantum ut Hispanic*“¹⁴ (Buzek, 2011: 90). Očividně chybné interpretace romského překladu typu slova ‚píješ‘ (fr. *tu bois*) jako *kascht* (rom. *kašt* ‚strom, dřevo‘, fr. *du bois*) však svědčí spíše pro Francii.

Dalším pramenem je skromný glosář nazvaný *Lengua egípcia; y mas propio: Guirigay de Jitanos*, známější jako manuskript č. 3929 Madridské národní knihovny¹⁵, který obsahuje 61 slov a je bez datace. Byl objeven Hillem (1921: 614-615), který ho abecedně uspořádal podle romských hesel. Hill tvrdí, že manuskript pochází z konce 17. století, Adiego (1998), který ho ještě jednou zeditoval a analyzoval, ho řadí do první poloviny 18. století. Adiego poukazuje nejen na chybné interpretace Hilla, nýbrž i na chybné interpretace samotného autora rukopisu, které dokládají, že jsou převzaty z ještě staršího zdroje. Adiego dále analyzuje interpretační chyby, kterých se dopustil jeho předchůdce, a dochází na rozdíl od něj k závěru, že většina uvedených hesel má ekvivalenty v jiných romských dialektech. Glosář vykazuje rysy španělštiny z jihu (neutralizace opozice *r/l* na konci slabiky, aspirace koncového *-s*).

Chronologicky dle data vzniku následuje slovník, jenž je součástí manuskriptu 1185 Katalánské knihovny¹⁶ a byl poprvé publikován až r. 2002 (Adiego, 2002). Jedná se o španělsko-romský slovník, strukturovaný tematicky a obsahující asi 100 slov a krátkých vět. Adiego přisuzuje pravděpodobné autorství Francescu de Sentmenat-Torrelles i d'Agulló, markýzi ze Sentmenatu a datuje

13 *Ceceo* – specifický způsob výslovnosti sykavek, který se objevuje v některých oblastech Andalusie. Spočívá v zániku fonologického protikladu mezi [s] a [θ], přičemž všechny sykavky se vyslovují interdentalně. Jev je rozšířen zejména v nižších, méně vzdělaných vrstvách.

14 Překlad: „Vousy. Zde ch se vyslovuje po španělsku“. Autor tím míní, že spřežka *ch* se vyslovuje jako *č*, v souladu se španělským pravopisem.

15 *Manuscrito n° 3929 de la Biblioteca Nacional de Madrid*.

16 *Manuscrito n° 1185 de la Biblioteca de Catalunya*.

jeho vznik mezi roky 1728-1762. Data byla získána nejspíš na území Katalánska. Všimá si však, že popisovaný jazyk stojí na pomezí katalánské romštiny (*catalanorromaní*) a *caló* (*hispanorromaní*), z fonologického hlediska i konzervativním charakterem je bližší katalánské romštině. Zároveň však podotýká, že nemáme jiné dobové doklady o *caló* než z jihu Španělska, zatímco v jiných španělsky hovořících regionech mohlo být *hispanorromaní* podobně konzervativní jako *catalanorromaní* (Adiego, 2002: 96-97).¹⁷

Další svědectví z 18. století jsou obsažena v podobě slovíčka nebo krátké fráze ve španělských kostumbristických¹⁸ textech, kterým mají dodávat lokální kolorit. Romismy se ve španělštině hojně objevují i v literatuře 19. a 20. století.¹⁹

1.2 Díla z 19. století

Dalším dnes už neopomenutelným dokumentem je slovník *Vocabulario de Lengua Ethigitana o de los Gitanos*, až do osmdesátých let 20. století ukrytý v archívech Královské Akademie a objevený Margaritou Torrione, která ho zveřejnila a interpretovala ve své doktorské práci (Torrione, 1988). Jeho vznik datuje do roku 1810. Slovník zaujímá celkem 60 stran z více než třísetstránkového svazku různých děl. Jeho autor, José Antonio Conde (1765-1820)²⁰, byl arabista a znalec dalších orientálních jazyků. Slovník má 32 tematicky uspořádaných kapitol obsahujících fráze a hesla s vysvětlením a překladem. Jak si všimá Torrione (1988: 331), již tento slovník obsahuje některé typické rysy objevující se i v další dokumentaci *caló*, jako překlad toponym a *ceceo*.

Originální slovník je obsažen v cestopise *Travels from Vienna to Lower Hungary* (Bright, 1818). Autor cestopisu, Richard Bright, skotský lékař všestranných zájmů, říká, že slovník sesbíral jeho přítel během svého pobytu ve Španělsku (nejspíše v Andalusii) v letech 1816-1817. Slovník obsahuje asi 150 hesel. Jedná se o originální dílo, jehož vliv není u pozdějších španělských slovníků patrný.

Ve španělsko-romské lexikografii však hraje mimořádně důležitou roli postava výše zmíněného anglického cestovatele George Borrowa, misionáře Londýnské biblické společnosti, který přijel kázat evangelium do Španělska r. 1836. O jeho životě a díle existuje rozsáhlá literatura. K poznání *caló* jsou zásadní jeho

17 Ve svém dosud nevydaném konferenčním příspěvku (Adiego, 2012b) se autor na základě nově objevených skutečností přiklání k názoru, že se jedná o původní podobu španělského *caló*, které se posléze dostalo na území Katalánska a z něhož se vyvinula katalánská pararomština.

18 Kostumbrismus (španělsky *costumbrismo*) je španělský (a latinskoamerický) umělecký směr 19. století, který se soustředí na zachycení každodenního života, zvyků a folklóru postav z určitých společenských vrstev. Stojí na pomezí romantismu a realismu.

19 Podrobnější informace o literárních dílech a flamenquismu podává Clavería (1951: 21-51). Stručný heslář je např. zahrnut v díle *Mis pasatiempos. Almacén de fruslerías agradables* (1804), jehož autorem je Cándido María Trigueros.

20 Torrione uvádí i jeho podrobnou biografii na str. 292-328.

dvě díla: *The Zincali*²¹ (1841), rozsáhlá antologie textů, na jejímž konci najdeme *caló*-anglicko-španělský glosář obsahující asi 2000 hesel, a *Embéo e Majoró Lucas*, což je překlad evangelia sv. Lukáše do *caló* publikovaný v r. 1837.²²

Je pozoruhodné, že *caló* v díle G. Borrowa ovlivnilo zpětně i některé anglické romské rodiny, které svůj slovník obohatily o prvky z *caló* a španělštiny, jak zmiňuje D. Kenrick (1974).

V Borrowově korpusu *caló* je problematičtější jeho značná různorodost. Kromě cenných informací získaných přímo od romských informantů zde najdeme i slova uměle vytvořená španělskými *aficionados*, případně slova převzatá Borrowem z jiných romských dialektů či možná přímo ze sanskrutu.²³ Adiego (2008) nastiňuje etapy vzniku Borrowova díla a jeho lingvistickou věrohodnost následovně: v první fázi, roku 1836, se Borrow poprvé setkal s *gitanos* z Extremadury²⁴, naučil se jejich *caló* a provedl první překlady. Toto rané dílo je zcela autentické, dosud však nepublikované. Věrohodná je také sbírka cikánských písní *Rhymes of the Gitanos*, kterou sesbíral během prvních měsíců svého pobytu ve Španělsku, pravděpodobně v různých regionech. V překladu evangelia *Embéo* se již objevují první umělá slova, stále však spíše ojediněle. Borrow chtěl překlad evangelia doplnit slovníkem, od Londýnské biblické společnosti dostal však povolení jen k vydání překladu bez slovníku. Do díla *The Zincali* (1841) jsou již začleněny velmi různorodé texty z různých zdrojů. Je nesporné, že Borrow v tomto díle nepoužil jen materiál, který získal sám od svých informantů, ale čerpal i ze starších děl a slovníků. Možná inspirace Brightem je patrná v úseku popisujícím situaci Romů ve Španělsku, Brightův slovník je však mnohem skromnější a vykazuje četné odlišnosti. Díla, z nichž Borrow čerpal, tak zůstávají neznámá a nejspíše definitivně ztracená.²⁵

V této souvislosti je třeba uvést ještě jeden významný slovník, rovněž objevený a publikovaný Margaritou Torrione a datovaný do stejné doby jako dílo G. Borrowa, tj. kol. 1837. Torrione (1988) vyslovila hypotézu, že autorem slovníku je Luis de Usoz y Río, Borrowův nejužší spolupracovník během jeho španělského pobytu. Slovník obsažený v díle *The Zincali* a Usozův slovník se značně podobají, ačkoli se úplně nepřekrývají. Torrione se domnívá, že Borrow využil Usozova

21 Celý název díla je *The Zincali; or, An account of the Gypsies of Spain. With an original collection of their songs and poetry.*

22 Jak uvádí Buzek (2010: 24), toto dílo bylo posléze zrevidováno a vydáno ještě v Londýně pod titulem *Crisote e Majoró Lucas*, tato edice pak sloužila pro moderní španělské vydání dvojazyčného charakteru. Na tomto místě zmíníme ještě pozdější, obtížně datovatelnou upravenou verzi Borrowova překladu evangelia a slovníku, *El Evangelio de San Lucas en caló: Embeo e Majoró Lucas chibado andré caló-romanó*, jejímž autorem je Antonio González Caballero. Dílo vyšlo až v roce 1998.

23 Adiego (2004: 228) v této souvislosti upozorňuje na výrazy *anda* ‚konec‘, *dugida* ‚dcerá‘.

24 Extremadura – region na jihozápadě Španělska sousedící s dnešními hranicemi Portugalska.

25 Na Borrowově díle se také podíleli minimálně dva španělští badatelé, přestože je opomněl zmínit. Serafín Estébanez Calderón, zvaný *El Solitario* (samotář), napomáhal jako znalec jihošpanělského *caló* nejen Borrowovi, ale také Prosperu Mérimée, který mu zaslal výtisk své *Carmen* s věnováním „svému učiteli *chípí calló*“ (řeči *caló*).

díla. Odlišnou hypotézu nabízejí Adiego a Martín (2006) a Adiego (2008), který na základě analýzy obou slovníků dochází k závěru, že autorem byl sám Borrow, přičemž se jedná o slovník, který měl být původně součástí překladu *Embéa*. Buzek (2011: 113) poukazuje také na specifický pravopis, který má mnohem blíže k anglofonní tradici.

Prvním slovníkem *caló* vydaným ve Španělsku (Madrid, 1844) byl slovník nazvaný *Vocabulario de lengua gitana*, jehož editorem a nejspíš i autorem byl Enrique Trujillo. Slovník je na rozdíl od pozdějších španělských lexikografických děl nezávislý na Borrowově slovníku obsaženém v *The Zincafi*. Dle názoru starších autorů (P. Bataillard²⁶, C. Clavería) se jedná o originální dílo. Trujillov slovník obsahuje asi o 400 hesel více než slovník obsažený v *The Zincafi*, hesla navíc z větší části nejsou totožná. Adiego (2005a) však dokládá, že slovník staví nejméně na dvou zdrojích, z nichž jeden je Borrowův překlad *Embéa*, a možná i na třetím, z něhož vycházel i Borrow. Dále také upozorňuje, že tvary v Trujillově slovníku se podobají spíš tvarům ve slovníku připisovanému Luisovi de Usovovi, a oba slovníky nejspíš vycházejí ze stejného staršího zdroje či zdrojů. V Trujillově slovníku jsou navíc na první pohled patrné četné sémantické chyby, špatné překlady, kdy se autor nejspíš přehlédl o řádek při opisování nebo zdrojový překlad špatně interpretoval. Je tedy zřejmé, že autor při tvorbě slovníku nejenže nepracoval s informanty, ale ani neznal *caló* pasivně.

Jak již bylo zmíněno v úvodu, dílo G. Borrowa přispělo do značné míry k tomu, že se ve Španělsku objevilo velké nadšení pro některé aspekty romské kultury i pro jazyk španělských *gitanos*. Od poloviny 19. století se objevuje záplava slovníků *caló* zpracovávaných vesměs nadšenci bez filologického vzdělání. Slovníky ve své převážné většině vycházejí z Borrowova díla, nejsou založeny na terénním výzkumu a nepřinášejí nic nového. Navíc od sebe autoři často doslova opisují, což se někdy projevuje i v chybách různého druhu. Do slovníků jsou navíc ke všemu čím dál častěji zařazována slova ze španělského argotu a slova uměle vytvořená. Tyto slovníky však bohužel patří k nejdostupnějším pramenům ve španělských knihovnách a citace z nich se objevují i v některých romistických pracích.

Příkladem takového neoriginálního slovníku je *Vocabulario del dialecto Gitano*, vydaný v Seville r. 1847, jehož autor Augusto Jiménez použil Borrowův slovník v *The Zincafi* a inspiroval se také Trujillovým slovníkem.

Autorem dalšího slovníku vydaného v roce 1848 a posléze ještě 1851 pod názvem *Orijen, uso y costumbres de los jitanos y diccionario de su dialecto. Con las voces equivalentes del castellano y sus definiciones* je Ramón Campuzano. Slovník velmi výstižně reprezentuje svou dobu. Je složen z asi 3800 hesel uspořádaných *caló*-španělsky. Jedná se o rekonpilaci předchozích děl, autor vychází především

²⁶ Paul Bataillard (1884) analyzoval slovníky 19. století a dospěl k názoru, jak zmiňuje Adiego (2005a), že Trujillov slovník je originální, neboť nečerpá z Borrowa.

z Borrowa. Buzek (2010: 26) uvádí, že asi 80 % tvoří materiál jeho předchůdců, zbytek jsou hesla přidaná z argotu 16. a 17. století.

Dalším slovníkem v řadě je *Diccionario del dialecto gitano* (1851) od D. A. de C.²⁷, který evidentně vychází ze slovníku Campuzanova.

Francisco Quindalé, vlastním jménem Francisco de Sales Mayo, je autorem dalšího slovníku *El gitanismo. Historia, costumbres y dialecto de los gitanos*. Slovník byl vydán poprvé v roce 1867 o tři roky později vyšlo nové, rozšířené vydání, do něhož byl zařazen také *Epítome de gramática gitana*, čerpající z příslušné kapitoly díla *The Zinicali*, a *Diccionario caló-español*, obsahující asi 3200 hesel. Ač je tento slovník objektivně nejlepší ze všech slovníků publikovaných v 2. polovině 19. století (Buzek 2011: 170-171), nejedná se o originální dílo. Autor hovoří v předmluvě o nešvarech objevujících se v lexikografii *caló*, jako je zařazování výrazů z argotu a dále výrazů utvořených uměle. Slovník, který předkládá, je sice od některých slov z argotu očištěn, mnohá však zůstávají, stejně jako uměle vytvořené výrazy, k nimž dokonce přidává několik dalších.

Je paradoxní, že věrněji a pravdivěji než soudobí španělští autoři zobrazuje španělské *caló* Portugalec F. Adolfo Coelho, autor knihy *Os Ciganos de Portugal – com um estudo sobre o caló* (Lisabon, 1892), (cf. Adiego, 2004: 230). Z jazykového materiálu obsaženého v jeho slovníku je zřejmé, že se jedná o původně španělské, resp. andaluské *caló* přenesené do Portugalska.

Zcela jiného charakteru je slovníček, který vyšel pod názvem *A Spanish Gypsy Vocabulary* v prvním čísle časopisu *Journal of the Gypsy Lore Society* v r. 1888-1889, jehož autor je podepsán jako A. R. S. A. Jedná se o autentický materiál sestávající z 59 hesel sesbíraných v Granadě r. 1876. Autor připojuje komentář o rotacismu a lambdacismu²⁸, který je typický pro nevzdělané vrstvy daného regionu.

1.3 Díla z 20. století

Autorem dalšího slovníku, tentokrát již z počátku 20. století, je Tineo Rebolledo. Jedná se o první slovník, který obsahuje oboustranné řazení hesel. Jeho první vydání je z roku 1900 a nese název *A Chípicalí (La lengua gitana)*. Ve druhém vydání²⁹ došlo k úpravě uspořádání jednotlivých kapitol a celé dílo bylo přejmenováno na *Gitanos y castellanos*. Dílo obsahuje kromě slovníku také kapitolu o časování sloves³⁰ (*Conjugación de verbos en caló*), stručné dějiny *Gitanů* a zápis

27 Gómez Alfaro přisuzuje autorství donu Adolfovi de Castro (cf. Buzek 2011: 153).

28 Rotacismus a lambdacismus jsou fonologické jevy objevující se v některých oblastech Andalusie a Murcie (region na jihovýchodě Španělska). Spočívají v neutralizaci likvid /l/ a /r/ v koncové pozici slabiky: pokud se místo /r/ vyslovuje /l/, hovoříme o lambdacismu, v opačném případě o rotacismu.

29 Rebolledo (1909).

30 Časování sloves v *caló* odpovídá s několika drobnými výjimkami španělskému časování sloves zakončených na *-ar*.

několika folklórních vyprávění. Obě slovníkové části tvoří asi 4000 hesel. Autor čerpá ze slovníků svých předchůdců, část hesel je pak utvořena nejspíše uměle derivací ze základních tvarů. Výrazy ve slovníku odpovídají dalším slovníkům z 20. století.

Autorem díla *Historia y costumbres de los gitanos* z r. 1915 je F. M. Pabanó (vl. jm. Félix Manzano López). Jedná se o prvního autora, který explicitně uvádí prameny, z nichž čerpal. Přiznává, že do slovníku zařadil i výrazy z argotu (*germanía*) a flamenca, protože občas je obtížné odlišit je od *caló*. Jedná se bezpochyby o nejobsáhlejší slovník vydaný do té doby. Autor sice prohlašuje, že provedl terénní výzkum, originální přínos v jeho díle však bohužel není příliš patrný.

Autoři dalšího díla, *Apuntes del dialecto caló o gitano puro* (1943), Barsaly Dávila a Blas Pérez, nevybočili příliš z řady svých předchůdců, alespoň co se týče původnosti zahrnuté slovní zásoby. Inspirací jim byl Tineo Rebolledo a především pak Pabanó. Buzek (2012: 201) poznamenává, že však na rozdíl od nich Dávila a Pérez do svého díla zařadili tematické ukázky běžné konverzace v *caló* a tematicky vybranou slovní zásobu, díky čemuž je tento slovník originální a z hlediska didaktiky dobře zpracovaný.

Další slovníky *caló* jsou zahrnuty v *Diccionario Hispánico Manual* (1943?) a *Diccionario Hispánico Universal* (1976?), ale i ty bohužel představují *caló* v nepůvodní a nedůvěryhodné podobě.

Autor kostumbristicky laděné knihy *Gitanos de la Bética*, José Carlos de Luna (1951), se snaží oddělit argot od andalusského *caló*, které zároveň považuje za odlišné od „španělské romštiny“ (*romaní español*). Jeho práce obsahuje tři slovníky. Protože autor podle svých slov provedl terénní výzkum (pracoval s informanty z Málagy), jeho slovník „andaluského *caló*“ má dokumentární hodnotu.

Trilingvní slovník *caló*-španělsko-německý byl vydán pod názvem *Wortliste des Dialekts der spanischen Zigeuner (Caló-Spanisch-Deutsch)* v r. 1972. Jeho autorem je Christof Jung. Jak uvádí Buzek (2011: 206-209), jedná se o další nepůvodní dílo inspirované Pabanóem.

Autorem článku *The Calo of Guadix: A surviving Romany Lexicon* je Merrill D. McLane (1977), který provedl terénní výzkum během svých letních pobytů v Andalusii v letech 1974-1976. Jeho autentický lexikon zahrnuje 206 hesel.

Slovník *caló* zahrnul do své knihy *Los gitanos* (1978) i Jaime Prat Vallribera. Kniha i slovník bohužel vycházejí opět ze starších španělských děl a nepřinášejí nové informace.

Autorem četných slovníků *caló* je také Miguel Roperó Núñez. Jeho prvním dílem je *El léxico caló en el lenguaje del cante flamenco* (1978), které pravděpodobně původně tvořilo část jeho disertační práce. Vychází z rozsáhlého korpusu antologií a zpěvníků a analyzuje mj. cikánské a andaluské prvky lexika typického pro flamenco. Všechny jeho pozdější práce pak vycházejí z této prvotiny (cf. Buzek, 2011: 250-252).

Autoři slovníku *Diccionario gitano* (1981), Pablo Moreno Castro a Juan Carrillo Reyes, jsou prvními romskými autory v historii lexikografie *caló* (oba jsou španělští Romové), bohužel však ani oni nepřinášejí očekávaný původní materiál (Buzek, 2011: 209–214).

Texty autentických písní španělského flamenca se sociální tematikou se ve své literární a sociologické studii *Sociedad y cante flamenco. El cante de las minas* zabývali José Gelardo a Francine Belade (1985), kteří ve svém slovníčku *Palabras de origen caló* uvádějí celkem 24 slov.

Jistou dokumentární hodnotu se zdá mít didaktická příručka *Chipi Calí. Curso de introducción a la lengua gitana* (1987), kterou sepsali Julián De los Reyes Serrano a Rafael Fernández Suárez. Představují v ní smíšený jazyk, ovšem očištěný od španělského argotu a uměle vytvořených slov z dob flamenquismu.

Kuriózním dílem je nevydané dílo *Epítome de gramática gitana* od Josého Florese Lópeze, spadající svým vznikem do osmdesátých let 20. století a nacházející se v knihovně Gitansko-andaluského sociokulturního centra v Granadě (Centro Sociocultural Gitano-Andaluz). Dílo obsahuje kromě neoriginálních textů také oddíl *Investigación de palabras*, který obsahuje 250 slov, ve své většině předtím nezdokumentovaných. Tento oddíl také na rozdíl od ostatních obsahuje četné gramatické chyby ve španělštině, které by mohly svědčit pro autentické dílo.

Doslova odstrašujícím příkladem plagiátorství je, jak uvádí i Buzek (2011: 219), relativně nedávný slovník *Diccionario gitano. Sus costumbres* z roku 1991, jehož autorka Maria José Llorens se nechala cele inspirovat glosářem *caló* obsaženým ve slovníku *Diccionario Hispánico Manual/Universal* (viz výše), který rovněž vychází z již zmiňovaných Tinea Rebolleda (1909) a Luise Bessese (1905). Úvodní kapitoly jsou bez nejmenší aktualizace přejaté z děl starých více než sto let.

Slovník *Diccionario caló-español* od José Luise Sáncheze Rodríguez (1993) vznikl v rámci školních aktivit v typografické dílně. Vychází plně ze slovníku Llorens, nejedná se tedy o originální či jazykově přínosné dílo, tuto ambici však jeho autor ani nikdy neměl.

Ani didaktická příručka *Aproximación al Caló. Chipi Cayí* (1993), jejímž autorem je José Antonio Plantón García, nepřináší jiný než kompilovaný materiál z dob flamenquismu. Nadějně očekávaní autentického *caló* nespĺňuje ani slovník v další didaktické příručce, *Comunidad Gitana: documento didáctico intercultural* (1998).

Zprávu o výsledcích terénního výzkumu provedeného s několika informanty v Seville podává ve svém vědeckém článku Kate Leigh (1998). Terénní výzkum mezi Gitany ve Valladolidu provedla Mercedes Román Fernández (1995a, 1995b).

1.4 Díla z 21. století

Výsledky terénního výzkumu provedeného v Palencii představuje F. Roberto Gordaliza Aparicio (2001) v práci *La lengua gitana en Palencia: restos y orígenes*. Autor však dle názoru Buzka (2011: 256) zahrnul do svého slovníku i některé výrazy z DRAE³¹ (1992) uvedené jako gitanismy, čímž trochu pokazil nesporný přínos svého autentického materiálu.

Dva španělsko-(para)romské slovníky zahrnul do své další monograficko-didaktické příručky *Los gitanos. Su cultura y su lengua* (2003) již jednou zmiňovaný autor José Antonio Plantón García. První obsahuje obecnou romštinu, druhý pak *caló*. Autor se však opět nechává plně inspirovat předchozími díly od Campuzana (1848), Pabanóa (1915), atd. Tentýž autor figuruje o rok později v kolektivním díle *Manual de Lengua Romani*³², ve kterém se objevuje stejný slovník *caló* jako v příručce z roku 2003.

Autorem nízkonákladového slovníku *Penarró calorró / Diccionario gitano* (2003) je Domingo Duval, pravděpodobně romského původu, který v úvodu zmiňuje, že provedl terénní výzkum. Slovník obsahuje četné chyby typické spíše pro slovníky 19. století, např. zmatek v abecedním řazení, slova v jiném než základním tvaru. V některých ohledech se pak podobá slovníku *Diccionario gitano* z r. 1981. Buzek (2011: 228) se však domnívá, že „Duvalův slovník je možná nejautentičtější dokumentací *caló* od dob Borrowova díla (...). Zdá se, že přerušuje staletou tradici plagiátorství, a je možné, že je skutečně plodem dlouhého terénního výzkumu. Dokud však tato hypotéza nebude výslovně potvrzena, bude prozíravější zdržet se předčasné chvály, zvláště s ohledem na společné body nalezené mezi slovníkem Duvala a slovníkem Morena Castra a Carrilla Reyes (1981), dílem neoriginálním a málo důvěryhodným.“

Zprávu o výsledcích terénního výzkumu provedeného na území Katalánska s informanty pocházejícími z oblastí jižního Španělska podává ve svém článku *The Vestiges of Caló Today* Adiego (2005b). Ten je také spoluautorem zatím nejnovější studie o současném stavu španělského *caló* založené na terénním výzkumu, *La agonía de una lengua: lo que queda del caló en el habla de los gitanos I, II* (Gammella et al., 2011, 2012).

V České republice se problematikou slovníků *caló* a gitanismů zabývá již zmíněný Ivo Buzek. Za zmínku však také stojí nevydaná česky psaná diplomová práce o *caló* od romistky a hispanistky Pavly Čevelové (2006), která se zabývá i historií španělských Romů. Závěrem bych ráda zmínila též svou nedávno obhájenou disertační práci (Krinková 2013), jejíž první část je věnována systematické-

31 DRAE (Diccionario de la Real Academia Española), Slovník Španělské královské akademie.

32 Sám název tohoto díla je poněkud matoucí, nejedná se totiž o učebnici romštiny, ale o učebnici pararomštiny *caló*.

mu strukturnímu popisu iberských (para)romštin v diachronních souvislostech, přičemž v centru pozornosti stojí zejména *caló*.

2. Prameny ke studiu dalších iberských pararomštin

Následující část práce bude věnována zbývajícím iberským pararomštinám – katalánské, baskické a brazilské. Svědectví o těchto variantách jsou – na rozdíl od *caló* – spíše nečetná. Přestože i zde se autoři často opírají o starší díla, dá se říci, že dokumentární hodnota těchto pramenů je poměrně vysoká.

2.1 Prameny ke studiu katalánské romštiny a pararomštiny

Nejstarším a originálním pramenem je již zmíněný slovník od markýze ze Sentmenatu (1728-1762), který představuje konzervativní romský dialekt stojící na pomezí španělské a katalánské romštiny³³, přičemž má blíže spíše ke katalánské romštině. Adiego (2002) zasazuje dílo do historického kontextu a poskytuje lingvistickou analýzu slovíček a krátkých vět obsažených v tomto prameni.

Další prameny pocházejí z 19. století. Jejich přehled poskytuje Frederick George Ackerley ve svém článku *The Romani Speech in Catalonia* (1915), kterým reaguje na předchozí článek Rudolfa von Sowy *Mundart der Catalonischen Zigeuner* (1897). Ackerley v něm analyzuje díla starších autorů, poskytuje kvalitní lingvistický popis katalánské pararomštiny, zabývá se např. i problematikou pravopisu. Zmiňuje slovníčky sesbírané v první polovině 19. století francouzským etnologem Paulem Bataillardem, dalšími autory slovníčků z této doby jsou M. Tathe a M. de Riubans. Tito autoři byli mezi sebou v kontaktu a navzájem si posílali svá díla. Nejvýznamnějším autorem v té době je však Jaubert de Réart (1855), který publikoval sérii článků o katalánské romštině v časopise *Le publicateur* v Perpignanu (1835, 1855). Jeho práci zahrnul (kromě vlastního terénního výzkumu) do svého díla *Les Parias de France et d'Espagne: cagots et bohémiens* (1876)³⁴ francouzský sociolog Victor de Rochas. Ackerley zmiňuje, že několik slovíček z katalánské romštiny zachytil také skotský folklorista David MacRitchie³⁵ a objevují se i v literárním díle Vallmitjany.

33 Nejedná se ještě o pararomštinu.

34 V díle *Les Parias de France et d'Espagne: cagots et bohémiens* je Romům věnována druhá část (s. 215 – 308), z jazykového hlediska je zajímavý zejména francouzsko-romský slovník na str. 291-306.

35 David MacRitchie (1851-1925) byl jedním ze zakladatelů společnosti *The Gypsy Lore Society* (1888).

Ve výzkumu současné katalánské pararomštiny pokračují mj. J. P. Escudero (2000) a I.-X. Adiego (2001, 2012a), který zároveň analyzoval z jazykového hlediska i literární dílo Vallmitjany.³⁶

2.2 Prameny ke studiu baskické pararomštiny

Několik významných pramenů o baskické pararomštině pochází z 19. století. Francouzský učenec Justin Édouard Mathieu Cénac Moncaut zahrnul do svého díla *Histoire des peuples et des états pyrénéés* (Paříž, 1873) na několika stránkách i slovíčka a verše získané od informanta Sansbera z rybářské vesnice Cibouru.³⁷ Tytéž verše zahrnul do své práce *Le Pays Basque*³⁸ i francouzský historik a filolog Francisque Xavier Michel (Paříž, 1857). Z lingvistického hlediska je zajímavé, že se jedná o verše ve flektivní romštině, která vykazuje iberské rysy, ostatní jazykový materiál zahrnutý v díle je však již baskická pararomština. Jednu Michelovu kapitolu (IX, *Bohémiens, Mendians, Gueux, Cours des miracles*) věnovanou baskické pararomštině najdeme i v díle Paula Lacroixe (*Le moyen age et la renaissance*, Paříž, 1850). Francouzský učenec Alexandre Edouard Baudrimont publikoval v Bordeaux r. 1862 *Vocabulaire de la langue des Bohémiens* založený na jakémsi starším blíže nespécifikovaném článku. V časopise *Escualdun Ona* vyšel článek J.-B. Daranatze *Les Bohémiens au Pays Basque* (1906), revidovaná a rozšířená verze slovníčku zahrnutého do tohoto článku vyšla později v *Curiosités du Pays Basque* (Bayonne, 1927). Přehled všech těchto starších pramenů ke studiu baskické pararomštiny a jejich stručnou analýzu podává Ackerley ve svém článku *Basque Romani* (1929).

Peter Bakker publikoval článek *Basque Romani – A preliminary grammatical sketch of a mixed language* (1991)³⁹, v němž se zaměřuje na analýzu morfologie baskické pararomštiny z kontaktové lingvistického hlediska. Uvádí i výčet dalších autorů, kteří se zabývali baskickou pararomštinou: Lasa (1962), Walckenaer (1833), Lagréze (1881), Webster (1889), Barbier (1920?), Berraondo (1921), Mirande (1952), Azpiroz (1980), Krutwig Sagredo (1986), Stürtze (1988), Ibargutxi (1990), Mendizabal (1990).

36 Katalánský spisovatel a dramatik Juli Vallmitjana i Colomines (1873-1937) psal mimo jiné i o sociálních problémech nízkých vrstev společnosti. Několik děl napsal i o katalánských Romech: *Sota Montjuïc* (1908), *Els zin-calós* (1911), *Entre gitanos* (1911), *La gitana verge. Quatro de costums gitanes* (1912), *Ruji. Quadro de costums gitanes* (1917), *De la rata que s'perd* (1917?), *El barander (L'alcalde. Comèdia en tres actes* (1923), *Gitanos* (rukopis, 1928?).

37 V díle je velmi stručně pojednáno o baskických Romech na str. 598-602.

38 Kapitola *Les Bohémiens du Pays Basque*, str. 128-146, verše se objevují na str. 146.

39 Bakker (1991) ve svém článku cituje celkem 23 zdrojů, v abecedním i chronologickém řazení, přikládá také mapku s místy sběru dat.

3. Prameny ke studiu brazilské pararomštiny

Charakteristika brazilské pararomštiny se objevuje v článku *The dialect of the Gypsies of Brazil*, jehož autorem je již výše zmíněný Rudolf von Sowa (1889), který navazuje na Moraese⁴⁰ (*Canconheiro dos Ciganos. Poesia Popular dos Ciganos de Cidade Nova*, 1885, *Os Ciganos no Brasil. Contribucao Ethnographica*, 1886). Adiego (2012b) upozorňuje ve svém článku o španělském *caló* na nedávnou disertační práci na téma brazilské pararomštiny *A língua da comunidade calon da região norte-nordeste do estado de Goiás*, jejímž autorem je Dantas de Melo (2008). Jedná se o originální práci založenou na terénním výzkumu.⁴¹ Tentýž autor vydal i monografii *Os Ciganos – Calon de Mambai* (2005).

Závěr

Studium iberských pararomštin má sice poměrně dlouhou a bohatou tradici, nicméně s sebou přináší určité specifické obtíže, a to zejména při výběru pramenů, které tyto pararomštiny dokumentují. Prameny ke katalánské, baskické a brazilské pararomštině jsou sice nečetné a ne příliš staré (nejstarší se datují do 19. století), nicméně jejich interpretace nepředstavuje větší problémy. Naproti tomu zájemce o španělskou pararomštinu *caló* se během studia setká s tak velkým množstvím slovníků a jiných publikací, že je poměrně obtížné se v nich orientovat. Mnohá díla z 19. a 20. století, která takzvaně dokumentují *caló*, navíc bohužel často nejsou ani původní, ani nezobrazují skutečný stav a podobu *caló* v dané době. Tato nevěrohodná díla však patří k nejběžněji dostupným zdrojům, a proto se na ně v obecně romistické literatuře nezřídka odkazuje.

Cílem tohoto článku bylo proto především usnadnit zájemcům o iberské romštiny a pararomštiny prvotní orientaci v pramenech.

40 Alexandre José de Mello Moraes mladší (1844-1919), brazilský básník a historiograf.

41 Tato nevydaná doktorská práce byla obhájena na Brazilské univerzitě (Universidade de Brasília, Instituto de Letras).

Literatura

- A. R. S. A. 1889. A Spanish Gypsy Vocabulary. *Journal of Gypsy Lore Society*, no. 1, ISSN 0017-6087, s. 177- 178.
- ACKERLEY, Frederick George. 1915. The Romani Speech in Catalonia. *Journal of the Gypsy Lore Society, New Series*, 8, ISSN 0017-6087, s. 99-140.
- ACKERLEY, Frederick George. 1929. Basque Romani. *Journal of Gypsy Lore Society*, series 3, vol. 8, ISSN 0017-6087, s. 50-94.
- ADIEGO, Ignasi-Xavier. 1998. The Spanish Gypsy Vocabulary of Manuscript 3929, Biblioteca Nacional de Madrid (18th Century): A Rereading. *Journal of the Gypsy Lore Society*, series 5, vol. 8, no. 1, ISSN 0017-6087, s. 1-18.
- ADIEGO LAJARA, Ignasi-Xavier. 2002. *Un vocabulario español-gitano del Marqués de Sentmenat (1697-1762): edición y estudio lingüístico*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona. ISBN 84-8338-333-0.
- ADIEGO LAJARA, Ignasi-Xavier. 2004. Del romaní comú als calós ibèrics. *Llengua i literatura: Revista annual de la Societat Catalana de Llengua I Literatura*, no. 15, s. 211-236.
- ADIEGO LAJARA, Ignasi-Xavier. 2005a. The first Caló dictionary ever published in Spain (Trujillo 1844): An analysis of its sources. *Romani Studies*; Dec 2005, series 5, vol. 15, no. 2, s. 125-143.
- ADIEGO LAJARA, Ignasi-Xavier. 2005b. *The Vestiges of Caló Today*. In: General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics. Munich: Lincom, s. 60-78.
- ADIEGO LAJARA, Ignasi-Xavier. 2008. When George Borrow met Spanish Romani. *George Borrow Bulletin*, no. 36, s. 15-28.
- ADIEGO LAJARA, Ignasi-Xavier. 2012a. Catalan Romani (caló català?) in the work of Juli Vallmitjana: an initial appraisal. *Zeitschrift für Katalanistik*, 25, s. 305-320.
- ADIEGO LAJARA, Ignasi-Xavier. 2012b. *The Romani voiceless palatal fricative š in Iberian Romani dialects*. Konferenční příspěvek přednesen na: 10th International Conference on Romani Linguistics, Barcelona, 2012.
- ADIEGO LAJARA, Ignasi-Xavier. 2013. The oldest attestation of the Romani language in Spain: the Aucto del finamiento de Jacob (16th century). *Romani Studies* 5, Vol. 23, Num. 2, s. 245-255.
- ADIEGO LAJARA, I.-X. & MARTÍN, A. I. 2006. George Borrow, Luis de Usoz y sus respectivos vocabularios gitanos. *Revista de Filología Española*, LXXXVI, no. 1, s. 7-30.
- ANONYM. 1943? Vocabulario caló (gitano)-español. In: *Diccionario Hispánico Manual*. Barcelona: Horta y Cía, s. 1057-1068.
- ANONYM. 1976. Vocabulario español-caló (gitano). In: *Diccionario Hispánico Universal*. México: W. M. Jackson Editores, s. 1069-1087.

- BAKKER, Peter. 1991. Basque Romani: A preliminary grammatical sketch of a mixed language. In: *In the margin of Romani. Gypsy languages in contact*. Amsterdam: Institute for General Linguistics, s. 56-90.
- BATAILLARD Paul. 1884. *Les gitanos d'Espagne et les ciganos de Portugal*. Lisbona.
- BAUDRIMONT, Alexandre Édouard de. 1862. *Vocabulaire de la langue des Bohémiens habitant les pays basques français*. Bordeaux. [online] Dostupné z: http://books.google.cz/books/about/Vocabulaire_de_la_langue_des_Bohémiens.html?id=8xBXAAAAMAAJ&redir_esc=y. [cit. 20-1-2013]
- BESSES, Luis. 1989 (1905). *Diccionario de argot espa?ol*. Cádiz: Universidad de Cádiz. ISBN 8477860068.
- BORROW, George. 2009 (1837). *Embéo e Majaró Lucas*. [online] The project Gutenberg e-book, Přepis edice z Madridu, 1837. Dostupné z: <http://www.gutenberg.org/files/29470/29470-0.txt>. [cit. 9-9-2012]
- BORROW, George. 1841. *The Zincali; or, An account of the Gypsies of Spain. With an original collection of their songs and poetry*. Philadelphia: Campbell.
- BRIGHT, Richard. 1818. *Travels from Vienna to Lower Hungary with Some Remarks on the State of Vienna during the Congress, in the Year 1814*. Edinburgh: Archibald Constable and comp.
- BUZEK, Ivo. 2010. *La imagen del gitano en la lexicografía española*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-5180-5.
- BUZEK, Ivo. 2011. *Historia crítica de la lexicografía gitano-española*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-5788-3.
- CAMPUZANO, Ramón. 1848. *Orijen, uso y costumbres de los jitanos y diccionario de su dialecto. Con las voces equivalentes del castellano y sus definiciones*. Madrid: Imp. de M. R. y Fonseca.
- CÉNAC MONCAUT, Justin Édouard Mathieu. (1873). *Histoire des peuples et des états pyrénées*. Paris: Didier et Cie. Libraires. [online] Dostupné z: <https://archive.org/details/histoiredespeup00moncgoog> [cit. 1-2-2013]
- CLAVERÍA, Carlos. 1951. Estudios sobre los gitanismos del español, *Revista de Filología Española*, Anejo LII, Madrid. ISSN 0210-9174.
- COELHO, Adolfo. 1892. *Os ciganos de Portugal: com um estudo sobre o callo*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- ČEVELOVÁ, Pavla. 2006. *Španělština a caló – jazyky v kontaktu*. Praha, FFUK, Ústav románských studií. Nevydaná diplomová práce. Ved. práce PhDr. Petr Čermák, Ph.D.
- D. A. de C. 1851. *Diccionario del dialecto gitano. Origen y costumbres de los gitanos. Contiene mas de 4500 voces con su correspondencia castellana y sus definiciones*. Barcelona : Imbrenta Hispana.
- DANTAS DE MELO, Fabio José. 2005. *Os Cigaos – Calon de Mambaí*. Brasília: Thesaurus.

- DANTAS DE MELO, Fabio José. 2008. *A língua da comunidade calon da região norte-nordeste do estado de Goiás*. Doktorská práce. Universidade de Brasília. [online] Dostupné z: http://bdttd.bce.unb.br/tedesimplificado/tde_busca/arquivo.php?codArquivo=6369 [cit. 1-2-2013]
- DARANATZ, Jean-Baptiste. 1906. Les Bohémiens du Pays Basque. *Eskualdun Ona* 38. alea.
- DARANATZ, Jean-Baptiste. 1927. *Curiosités du Pays basque*. Bayonne.
- DÁVILA, Barsaly – PÉREZ, Blas. 2005 (1943). *Apuntes del dialecto caló o gitano puro*. (Reproducción facsímil de la edición de Madrid: Diana Artes.). Maxtor. ISBN 9788497612364.
- DE LOS REYES SERRANO, Julián – FERNÁNDEZ SUÁREZ, Rafael. 1987. *Chipí Calí. Curso de introducción a la lengua gitana*. Curso para la integración gitana. Ayuntamiento de Jerez, Delegación de Educación y Cultura. Nevydaná práce.
- DUVAL, Domingo. 2003. *Penaró Calorró Pre Siró Plasno Kurkó Chimucłañi on Jesumbay /Diccionario Gitano por el Hermano Domingo Gloria a Jesucristo*. Linares: Federación.
- ESCUADERO, Jean Paul. 2000. Algunas dades sobre els gitanos de Catalunya i la seva llengua. *Treballs de sociolingüística catalana*. s. 53–54.
- FLORES LÓPEZ, José. 198?. *Epítome de gramática gitana*. Španělsko. Nevydaná práce.
- GAMELLA, Juan F. et al. 2011. La agonía de una lengua: lo que queda del caló en el habla de los gitanos. Parte I. Métodos, fuentes y resultados generales. *Gazeta de Antropología*, 27 (2), art. 39. ISSN: 0214-7564. [online] Dostupné z: http://www.ugr.es/~pwlac/G27_39Juan_Gamella-y-otros.html [cit. 15-1-2013]
- GAMELLA, Juan F. et al. 2012. La agonía de una lengua: lo que queda del caló en el habla de los gitanos. Parte II. Un modelo de niveles de competencia y formas de aprendizaje. Voces y campos semánticos más conocidos. *Gazeta de Antropología*, 28 (1), art. 09. ISSN: 0214-7564. [online] Dostupné z: http://www.ugr.es/~pwlac/G28_09Juan_Gamella-y-otros.html [cit. 15-1-2013]
- GELARDO, José – BELADE, Francine. 1985. *Sociedad y cante flamenco. El cante de las minas*. Murcia: Editora Regional de Murcia.
- GORDALIZA APARICIO, F. Roberto. 2001. La lengua gitana en Palencia: restos y orígenes. *Publicaciones de la Institución Tello Téllez de Meneses*, n. 72, s. 207-249.
- HILL, John M. 1921 A Gypsy-Spanish Word List. *Revue Hispanique*, LIII, s. 614-615.
- JIMÉNEZ, Augusto. 1847. *Vocabulario del dialecto Jitano, con cerca de 3000 palabras y una relacion esacta*. Valencia: Jimeno.
- JUNG, Christof. 1972. *Wortliste des Dialekts der spanischen Zigeuner (Caló-Spanisch-Deutsch)*. Mainz : Flamenco-Studio.

- KELLER, A. 1892. Einfluss des Spanischen auf die Sprache der in Spanien lebenden Zigeuner. *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 16, s. 165-173.
- KENRICK, Donald. 1974. Caló Borrowings by an English Romany Family. *Journal of the Gypsy Lore Society*, series 4, vol. 1, no. 1, ISSN 0017-6087, s. 45-47.
- KRINKOVÁ, Zuzana. 2012. Nástin problematiky studia romismů přítomných v nestandardních variantách španělštiny a dalších evropských jazyků. *Romano džaniben*, 2/2012, s. 55-73.
- KRINKOVÁ, Zuzana. 2013. *Vzájemné ovlivňování romštiny, španělštiny a dalších jazyků Pyrenejského poloostrova*. Praha, FFUK. Nevydaná disertační práce.
- KRUTWIG SAGREDO, Federico. 1986. Los gitanos vascos. *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, vol. 32, s. 383-387.
- LACROIX, Paul. 1850. *Le moyen age et la renaissance: histoire et description des moeurs et usages...* Paris. [online] Dostupné z: <https://archive.org/details/lemoyengeetlar03jaco> [cit. 15-1-2013]
- LEIGH, Kate. 1998. Romani elements in present-day Caló. In *The Romani Element in Non-Standard Speech*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 241-282.
- LLORENS, María José. 1991. *Diccionario gitano. Sus costumbres*. Madrid: A. L. Mateos.
- LUNA, José Carlos de. 1951. *Gitanos de la Bética*. Madrid: Epesa.
- MATRAS, Yaron (ed.) 1998. *The Romani Element in Non-Standard Speech*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. ISBN 3-447-04071-8.
- MAYO, Francisco de Sales/ QUINDALÉ, Francisco. 1870. *El gitanismo. Historia, costumbres y dialecto de los gitanos. Con un epítome de gramática gitana, primer estudio filológico publicado hasta el día, y un diccionario caló-castellano (...)* Madrid: Librería de Victoriano Suárez.
- McLANE, Merrill F. 1977. The Caló of Guadix: A Surviving Romany Lexicon. *Anthropological Linguistics*, vol. 19, no. 7, s. 303-319.
- MICHEL, Francisque Xavier. 1857. *Le Pays Basque: sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*. Paris. [online] Dostupné z: <http://archive.org/stream/lepaysbasquesapo00mich#page/n11/mode/2up> [cit. 15-1-2013]
- MORAES Alexandre José de [Mello]. 1885 *Canconeiro dos Ciganos. Poesía Popular dos Ciganos de Cidade Nova*. Rio de Janeiro: B.L. Garnier.
- MORAES Alexandre José de [Mello]. 1886. *Os Ciganos no Brasil. Contribucao Ethnographica*. Rio de Janeiro: B.L. Garnier.
- MORENO CASTRO, Pablo – CARRILLO REYES, Juan. 1981. *Diccionario gitano. Caló-español. Español-Caló*. Jaén: Gráficas Catena.
- PABANÓ, F. M./ MANZANO LÓPEZ, Félix. 1915. *Historia y costumbres de los gitanos. (...) Diccionario español-gitano-germanesco. Dialecto de los gitanos*. Barcelona: Montaner y Simón.
- PLANTÓN GARCÍA, José Antonio. 1993. *Aproximación al Caló. Chipí Cayí*. Albolote : Junta de Andalucía. Consejería de Asuntos Sociales.

- PLANTÓN GARCÍA, José Antonio. 2003. *Los gitanos. Su cultura y su lengua*. Proyecto Romani in Europe. Málaga : Unidad de Recursos Europeos/Diputación Provincial de Málaga, 2003.
- PRAT VALLRIBERA, Jaime. 1978. *Los gitanos*. Barcelona : Dopesa.
- REBOLLEDO, Tineo. 1900. *A Chipicallí (La lengua gitana)*. Granada: Imprenta de F. Gómez de la Cruz.
- REBOLLEDO, Tineo. 1909. *Gitanos y Castellanos. Diccionario gitano-español y español-gitano*. Barcelona-Buenos Aires: Maucci.
- ROCHAS, Victor de. 1876. *Les Parias de France et d'Espagne: cagots et bohémiens*. Paris: Hachette. [online] Dostupné z: <https://archive.org/details/lesparias-defranc00roch> [cit. 15-1-2013]
- ROMÁN FERNÁNDEZ, Mercedes. 1995a. *Aportación a los estudios sobre el caló en España*. Valencia: Universitat de Valencia.
- ROMÁN FERNÁNDEZ, Mercedes. 1995b. El dialecto gitano-español, caló: Análisis semántico del léxico conservado en la provincia de Valladolid. *Neu-philologische Mitteilungen*, 96, s. 437-451.
- ROPERO NÚÑEZ, Miguel. 1978. *El léxico caló en el lenguaje del cante flamenco*. Sevilla: Secretariado de publicaciones de la Universidad de Sevilla.
- SÁNCHEZ RODRÍGUEZ, José Luis. 1993. *Diccionario calo-español*. Madrid: Taller de Artes Gráficas del Consorcio Población Marginada.
- SOWA, Rudolf von. 1889. The dialect of the Gypsies of Brazil. *Journal of the Gypsy Lore Society*, First Series 1, ISSN 0017-6087, s. 57-70.
- SOWA, Rudolf von. 1897. *Mundart der Catalanischen Zigeuner*. Brünn, 11. s.
- TORRIONE, Margarita. 1988. *Del dialecto caló y sus usuarios: la minoría gitana de España. Materiales para una identidad ss. XVIII & XIX. Vocabulario temático-ilustrado del caló: siglo XVIII & principios XIX según el arabista José Antonio Conde/Manuscripto autógrafo 1809-10*. Perpignan. Nevydaná doktorská práce. Université de Perpignan.
- TRUJILLO, Enrique. 1844. *Vocabulario del dialecto gitano*. Madrid: Imprenta de D. Enrique Trujillo.
- VV. AA. *Comunidad gitana: documento didáctico intercultural*. Sevilla: Junta de Andalucía. Consejería de Asuntos Sociales, 1998.
- VULCANIUS BRUGENSIS, Bonaventura. 1597. *De Literis et Lingua Getarum, siue Gothorum. Item de Notis Lombardicis. Quibus accesserun Specimina variarum Linguarum, quarum Indicem pagina guae Praefationem sequitur ostendit*. [online] Lugduni Batavorum (Leyden): Franciscus Raphelengius. Dostupné z <http://www.scribd.com/doc/47426899/Bonaventura-Vulcanio-Brugensis-De-Literis-Et-Lingua-Getarum-Sive-Gothorum-1597> [cit. 15-1-2013]
- WAGNER, Max Leopold. 1937. Stray notes on Spanish Romani, Chapter 2: Cryptolalic formations in other Romani dialects. *Journal of the Gypsy Lore Society*, series 3, vol. 16, ISSN 0017-6087, s. 27-32.

Nerecenzovaná část

